

Utançsyz

Category: Kitapcy, Psihologiýa, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Utançsyz

SÖZ AGTARMA

Hiç bir adam gepleýän ene diliniň hemme sözünü bilip bilmez. Dilçi alymlaryň-da bilmeýän sözleri bar. Meniň özüm-ä wagtymy türk dili bilen gyzyklanyp geçiýärim. Ýgy-ýgydan sözlüklere seredip, söz gözleýärim. Käte manysyny bilýändirin öýdýän sözümiň başga many berýändigini görýärim. Sözüň düýp manysyny bilmän ýa-da ýadyma düşmän galýanlary-da az däl.

Dürli kärler bilen baglanyşykly adalgalary birnäçe diňe şol kärde işleýänler bilýär. Pudaklaýyn adalgalaryň käbirleri-de hemmeleriň bilýän sözüne öwrülibem bilýär. Her näme-de bolsa, sözlüğe ser salmagy ýatdan çykarmaly däl. Indi-hä internet ulgamy diýen bir zat bar. Internet ulgamyndan islän sözlügiňi we ensiklopediýaňy tapyp bolýar. Ýörite hünärmenleriň ýa-da şol ugur boýunça gyzyklanýanlaryň ýazýan makalalary-da azlyk edenok. Ünsli çemeleşmek şerti bilen olara-da seredip geçmek zyýan etmez.

Öz-özümizi öýe gaban şu günlerimizde meniňem bir söze jynym düşdi. Eýse kimdir biriniň öz aýypdyr kemçiliklerini başga biriniň üstüne atmasyna näme diýilýärkä? Meselem, bir adam zyrrajym ýalançy, emma özünde ýalançylykdan nam-nyşan bardyr öýdenok, mydama özgeleri ýalançylykda aýyplaýar. Ýa bolmasa bir adam öte öçli, emma özüni öçlüdir öýdenok, mydama garşydaşlarynyň öçlüdigini delillendirjek bolup garabaşyna gaý. Aýdaly, bir adam barypýatan züwwetdin, emma hemişe özgeleri gorkaklykda aýyplaýar. Başga mysal bermegiň hajaty barmy? Düşünen bolsaňyz gerek.

Psihiatriýada ýa-da psihologiýada munuň hökman bir kesgitlemesi bolmaly. Ine tapdymam: bu psihologik näsazlyk ekeni, adyna-da “psihologik proyeksiýa” diýilýar. Munuň üçin türkçe gowy sözem tapypdyrlar: Yansıtma (“Ýansytma” sözi

türkmen dilindäki "ýañzytma" sözi bilen bir sözden gelip çykan, ýöne türk dilindäki manysy: serpikdirme /отражать/, ýollama -t.b.). Erbet däl gerek? Sizde psihologik näsazlyk bar, ýöne muny garşyňyzdakylara serpikdirýärsiňiz. Öjüň we ýigrenjiň birkemsiz nusgasyna öwrülipsiňiz, emma garşydaşlaryňyzyň öçden we ýigrençden dolup durandygyny öňe sürýärsiňiz. "Ýansytma" sözi hakykatdanam gowy many aňladypdyr. Kim tapan bolsa berekellasyny bermek gerek.

Adalgany gözlänimde ýene bir maglumat edindim. Ýansytma narsisizme mahsus aýratynlykmyş, narsist kişilerde şeýle bozulmalar gabat gelýärmiş. Muny bilenimden soň daş-töweregime bir göz aýlaýyn diýdim. Hudaý saklasyn, nirde öz-özünden göwnühoş bar bolsa hemmesi ýañsytmaçy bolsa näme. Bir adam "men beýik hiç kim ýok" gygyrýar, hemem garşysyndakyny menmenlikde aýyplaýar. "Bäýbä-ä..." diýdim-de, başga sözleri gözlemäge durdum.

Haýsy sözleri gözlesemkä diýip pikirlenip durkam, şindi gulagyma köp ýañlanýan birnäçe söz duşdy öňümden: Utanmaz, arsyz, haýasyz, ýüzsüz...

Öýlere çykyp bilmän ýatan günlerimizde bu sözler nireden gelip gulagyma ilteşýärkä? Sosial medýa diýlen bir zat bar-a, anha, şol ýerden gulaklara we gözlere birikýän ýol bar. Käbir ýollar diňe geliş, käbirleri gidiş-geliş. Meniň sosial medýa bilen kän aram-a ýok, ýöne internede welin ýygy-ýygydan girýärim. Ol ýerdenem meniň gulaklaryma bir zatlar ilýär. Birem telefonlar bar.

Utanmaz we ýüzsüz sözleri türkçe kökenli. Beýleki ikisi arap dilinden biziň dilimize aralaşypdyr. Arsyzyň hemmesi däl-de, birinji bognundaky ar sözi arapça. Bu söz häzir ýygjam ulanylmasa-da, ondan türkçe goşulmalar bilen ýasalan arsyz, arlanmak, arlanmaz sözleri köp ulanylýar. Birem "ar damary çatlamak" bar.

Utanmak işligi iňňän köne. Mahmyt Kaşgarlynyň 1072-nji ýylda başlap, 1077-nji ýylda ýazyp gutaran "Diwanu Lugati't-Türk" kitabynda "utanmak", "utanç" sözleriniň oguz şiwesiniň sözleridigini aýdýar. Şol wagtyň ülnüli (standart) türki dilinde utanç üçin uwut, utanmak için uwutlanmak, uýadmak we

uýalmak işlikleri bar eken. Bularyň hemmesi şol bir sözden dörän. Ýöne nädip? Elbetde, bu sowalyň jogaby bujagaz çaklaňja makalamyň çäGINE sygmaz. Hökmanam däl. Emma häzir işjeň ulanylýan türk şiweleriniň köpüsinde utanç sözüne manydaş uýat kelimesiniň ulanylýandygyny, bu sözüň Anadola gelen oguz türkmenlerinde-de ilki-ilkiler bolandygyny, soň-soňlar undulandygyny aýtmak isleýärim.

Işjeň türk şiweleriniň köpüsinde utanç sözi bilen deň derejede uýat sözü-de ulanylýandygy üçin utanmaz sözüne manydaş uýatsyz sözi ulanylýar. Ýüzsüz, betsiz diýýänlerem bar. Hany, "beti benzi atdy" diýýäs-ä, ynha, şol ýerdäki bet sözi "ýüz" manysynda beýleki türk şiwelerinde ulanylýar (betnyşan, betlagam, bedroy -t.b.) Hatda "sahypa" üçinem bet diýýärler. Elbetde, betsiz ýa-da tatarlaryň ulanýan bitsiz sözü-de utanmaz diýmekdir. Tatarlaryň, özbekleriň, gazaklaryň we beýleki türkleriň gulaklarynda şumat uýatsyz, ýüzsüz, betsiz sözleri köp ýaňlanýarmy, ony weli bilmedim.

Ýöne näme üçindir meniň gulagymda ähli şaňňyr-şuňňurlygy bilen şu sözler ýaňlanýar: utanmaz, arlanmaz, ýüzsüz, haýasyz. Yzysüre beýleki türkleriň sözleri-de çykyberýär: Uýatsyz, betsiz. Başgyrtlaryňky biraz geňsiräk eşdilyär: bithiz. Birem Aşgabat, Türkmenşähra, Merw gözümiň önüne geldi. Onsoň türkmen gardaşlarymyzyň ulanýan sözü-de dahanymdan paýraberdi: utançsyz!

Ýazgymyň soňuna bir bellik etmesem bolmaz: Üns beriň, bu ýöne bir dil ugrundan ýazylan makaladyr!

Ahmet B. ERCİLASUN
bercilasun@hotmail.com

"Yeniçağ" gazetini, 02.05.2020 ý.

Terjime eden: Guwanç MÄMİLİYEW,
Stambul uniwerstitetiniň talyby.

Türkmen dili